

Шарқ юлдузи

Адабий-бадний, илмий, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Сирожиддин Саййид	Хайриддин Султонов
Муҳаммад Али	Маҳмуд Тоир
Кенгесбой Каримов	Гулистон Мағёкубова
Иқбол Мирзо	Шерзод Ирзоев
Қахрамон Куронбоев	Нурбой Жабборов
Минҳожиддин Мирзо	Тоштемир Турдиев
Жумакул Курбонов	Шухрат Маткаримов
Фармон Тошев	Адҳамбек Алимбеков
Исажон Султон	Жамолиддин Муслим

Бош муҳаррир – Сирожиддин Рауф

Бош муҳаррир ўринбосари – Азиз Саид

Масъул котиб – Дилором Муротова

Назм бўлими мудири – Икром Отамурод

Наср бўлими мудири – Саид Анвар

Адабиётшунослик бўлими мудири – Ориф Ҳожи

Аҳмад Табибийнинг туркий девонлари

**Шермуҳаммад
АМОНОВ**

Миллий адабиётимиз тарихида ҳар бир даврнинг қолаверса, ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос хусусияти, ўз ўрни бор. XIX аср охири – XX аср боши нафақат, ижтимоий-сиёсий ҳаётда, балки маънавий-адабий ҳаётда ҳам муҳим из қолдиргани билан аҳмиятлидир. Маънавий-адабий соҳадаги янгиликлар айниқса, Хива адабий муҳитида ёрқинроқ намоён бўлади. Буни бадиий ижод соҳасидаги улкан ютуқлар билан изоҳлаш мумкин. Хусусан, ўзбек маданияти, тарихи, адабиётида XIX аср охири – XX аср бошлари Хоразм адабий муҳитининг ўрни бекиёс. Ана шу адабий ҳаракатчилик равнақиға ўзининг бетакрор ижод намуналари билан ҳисса қўшган сўз санъаткорларидан бири Аҳмадҷон Табибийдир. Гарчи илм аҳли Табибий шахсияти, ижоди ҳақида айрим тасаввурларга эга бўлса-да, шоирнинг таржимаи ҳоли, фаолияти ва ижодий меросига онд манбалар тўла тадқиқ этилгани йўқ. Бу борада амалга оширилиши лозим бўлган ишлар анча.

Адабиётимиз тарихида атоқли адабиётшунос олим Фатхулла Ғанихўжаев Аҳмад Табибий ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқот яратган¹. Олим ўз тадқиқотида Табибийнинг ҳаёт йўли, асарлари, уларнинг манбалари, шоир ижодининг жанрлар кўлами, мавзу мундарижаси, адабий таъсири каби масалалар ҳақида қимматли маълумотлар беради. Жумладан, олим ушбу тадқиқотида Табибий таржимаи ҳолига онд қуйидаги маълумотни келтиради:

“Табибий 1869 йилда Хива шаҳрида тугилди. Шоирнинг отаси Али Муҳаммад Хивадаги маишхур табиблардан эди. У асли афғонистонлик бўлиб, Хоразмга келиб туреун бўлиб қолган ва Муҳаммад Раҳимхон сонийнинг қайниси Отажон тўра хизматида бўлган. Шу боисдан “Али Маҳрам” номини олган...”². Шоир ҳаёти ва ижодига доир адабиётларда мана шу маълумот асос қилиб олинган. Албатта, шоир яшаган даврларда ижодкорлар махсус таржимаи ҳол ёзишмаган. Ўзларининг “аҳвол”лари ҳақида айрим маълумотларни асарларига қўшиб кетишган. Шундай

¹ Ғанихўжаев Ф. Аҳмад Табибий. Тошкент, Ған, 1978. Б.80.

² Ғанихўжаев Ф. Аҳмад Табибий. Тошкент, Ған, 1978. Б. 9; Табибий. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи Ф.Ғанихўжаев). Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт. 1968. Б. 5.

Шермуҳаммад АМОНОВ – филология фанлари номзоди. 1981 йилда тугилган. Унинг республика ва хорижий матбуотларда эллиқдан ортиқ илмий, илмий-оммабоп мақолалари чоп этилган.

бўлса-да, тазкира асарларда замонанинг атоқли ижодкорлари ҳақида маълумотлар бериб келинган. Аҳмад Табибий ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар берувчи ана шундай асарлардан бири Ҳасанмуродқори Лаффасийнинг тазкирасидир. *ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқишунослик институти Қўлёзмалар фондида* ушбу тазкира асарнинг бир неча нусхалари сақланади. Булар орасида №12561 инвентар рақамли манба нисбатан мукаммал. Жумладан, ушбу манбада Аҳмад Табибий ҳақида *“Аҳмаджон Табибийки, ул асли афғонистонли Али Маҳрамнинг ўғли...”* деган маълумот келтирилади. Бу маълумот тазкиранинг нашр этилган вариантыда ҳам берилган: *“Аҳмаджон Табибийким, ул асли афғонистонли Али Маҳрамнинг ўғли бўлиб, ... Ферузнинг фармони билан Аҳмаджон даги Табибий тахаллус билан шеър машқин қилиб, анча абётлар ёзиб Ферузга мақбули таъб бўлиб, тўрт мужаллад девон асар тасниф қилади. Икки мужаллад форсий тилда, икки мужаллад туркий ўзбек тилида бўлиб онлардин дигар (бошиқа) Ферузнинг фармони билан бир йил муддат ичра жаъми шуарони тартибга солиб ёзиб чиқаду”*³. Демак, Фатхулла Ганихўжаев шоир биографиясига оид маълумотларни айнан Лаффасий тазкирасидан олган. Негаки, Феруз даври ижодкорлари ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар берувчи яна бир тазкира бўлиб, унда шоир ҳаётига доир бошқачароқ маълумотларга дуч келаемиз. Бу манба Бобожон Тарроҳ – Ходимнинг *“Хоразм шоир ва навозандалари”* тазкирасидир⁴. Ушбу манбадаги маълумотларнинг ҳар бири муаллиф томонидан *“тўғри жавоб берилди”* тарзида тасдиқ этилади. Ушбу манбада ҳам Аҳмад Табибий ҳаёти ва ижодиган доир кўплаб маълумотларни учратаемиз. Жумладан, Ходим шоир Аҳмад Табибий ҳақида куйидаги маълумотларни келтиради: *“Тўртинчи нўмир баёнонда кўрсатилган мазмуни шундан иборатким, шоир Аҳмаджон Табибийнинг ижтимоий чиқиши қандай деган саволга шоирларни контрўли Бобожон Тарроҳ – Ходим тўғри жавоб берадиким, шоир Аҳмаджон Табибийнинг отасини Эрон мамлакатидин... отаси Али маҳрам эски саройда чарчилик дўкони очиб, дори-дармон тузатиб сотишига шугуллангон. Шунинг учун ҳам шоир Аҳмаджон Табибийни ижтимоий чиқиши эзилган камбағал оилада туғулгон деб баҳо берилса бўлади”*. Ходим шоирнинг девон тартиб бергани ҳақида: *“Олтинчи нўмир баёнонда шоир Аҳмаджон Табибий девон тартиб берганму? деган саволга шоирларни контрўли Бобожон Тарроҳ – Ходим тўғри жавоб берадиким, шоир Аҳмаджон Табибий девон тартиб берган бўлиши керак. Бу девон кимни қўлида қолғони маълум эмас”*, деган маълумотни айтади.

Юқорида Лаффасийнинг шоир девонлари ҳақида *“Аҳмаджон даги Табибий тахаллус билан шеър машқин қилиб, анча абётлар ёзиб Ферузга мақбули таъб бўлиб, тўрт мужаллад девон асар тасниф қилади. Икки мужаллад форсий тилда, икки мужаллад туркий ўзбек тилида”* деган маълумотини келтирдик. Ходим эса бу ҳақда бирор аниқ маълумот келтирмайди. Бироқ бу ҳақда Аҳмад Табибийнинг ўзи девонларига ёзган дебочада шундай маълумотни келтиради: *“Маҳфий қолмасинким бу фақир қўлида жамъ бўлгон мудавван китобнинг жумласи беш девондурким, уч девон туркий лафзи била фасоҳатородур ва икки китоб форсий алфози била балогат пайровдир. Аввалги девонгаким султони олийжоҳ жаноби муъалло ал қобига ҳадялиг сабабидин “Тухфат-ус-султон” деб тасмия қилинди. Ва иккинчи девонга ушишоқ унсияти жиҳатидин “Мунис-ул-ушишоқ” исми била мусаммо бўлди. Ва учланчи девонга ишиқ ҳолотин муъояна кўргузувчи важҳидин “Миръот-ул-*

³ Лаффасий. Тазкиран шуаро (Нашрга тайёрловчи П.Бобожонов). Хоразм-Урганч. 1992.

⁴ Ходим. Хоразм навозандалари (Нашрга тайёрловчилар: А.Отамуродова, О.Абдурахимов). Тошкент. “Tafakkurqanoti”, 2011.

ишқ” оти била мавсум этулди. Тўртланчи девонга оишқлар ўқуб муталаа қилур ҳангомларида ҳайратфазолиг мўжиби била “Ҳайрат-ул-ушшоқ” деб исм берилди. Бешланчи девонни бедиллар иштиёқи жилвагоҳи бўлгон боиси била “Мазҳар-ул-иштиёқ” деб аталди”.

Демак, шоир томонидан тартиб берилган девонларнинг адади бешта экан. Бу ҳақда Фатхулла Ганихўжаевнинг куйидаги маълумотлари эътиборлидир: *“Табибийнинг биринчи девони “Тухфатус-султон” Душанбедаги А.С.Семёнов уй-музейида, қолган тўрт девонининг бир неча қўлёзма ва тошбосма нусхалари Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади”.* Кузатувларимиз ушбу фикрни тасдиқлайди. Гарчи фонддаги Табибийнинг бир форсий девони муқовасига “Тухфат ус-султон” деган кайд бўлса-да, ушбу манба шоир номини келтирган девон эмас. Сабаби, шоир келтирган маълумотга кўра, девонларнинг учтаси туркий тилда дейилган. Бундан Табибийнинг “Тухфат ус-султон” девонидан туркий (ўзбек) тилидаги лирик асарлар ўрин олган, деган хулоса чиқади.

Аҳмад Табибийнинг туркий тилда тартиб берган девонларидан бири “Мунис-ул-ушшоқ” деб номланган. Ушбу девон 1327 (1909) йилда котиб Бобожон Тарро ибн Абдулазиз Махсум томонидан кўчирилган. Девон 1328 (1910) йилда Хивада тошбосмада босилган. Девоннинг қўлёзма ва тошбосма намуналари Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланади.

“Мунис-ул-ушшоқ” девонининг қўлёзмаси Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида №3461 инвентар рақам остида сақланади. Ушбу қўлёзма девон 504 ғазал, 3 мустазод, 3 мураббаъ, 53 мухаммас, 7 мусаддас, 1 мусаббаъ, 1 мусамман, 1 мутассаъ, 1 муашшар, 1 таржебанд, 5 соқийнома (маснавий), 145 рубоий, 2 қасида, 6 муламма ғазал, 2 варсақи (бармоқ вазида ёзилган тўртлик шеърлар), жами – 735 шеърдан таркиб топган.

Қўлёзма девон матни қора сиёҳда фабрика қоғозига кўчирилган. Настаълик хатида икки устунли жадвал ичига чиройли ҳуснихат билан ёзилган бўлиб, ҳар саҳифа ўртгача 21 сатрдан таркиб топган. Ҳар бир саҳифа рақамланган. Саҳифа рақами варақнинг юқори чап томонида берилган. Шунингдек, шеърлар ҳам алоҳида рақамланган ва сарлавҳаланган.

Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида №3460 инвентар рақами билан сақланаётган қўлёзма манбада Аҳмадҷон Табибий ижодига мансуб лирик асарлар жамланган. Ушбу қўлёзма манба қалин мошранг муқовада бўлиб, муқовалар унволанган. Қўлёзманинг 1^б-саҳифаси ўртгасида “Икиланчи девони Табибий туркий мусаммо баҳайрат-ул-ошиқин” деб қизил сиёҳда ёзилган. Сўнг қора сиёҳда “Бисмиллоҳир-Раҳмонир-Раҳим” деб ёзилиб, Табибийнинг “Ҳайрат-ул-ушшоқ”⁵ девонидаги лирик асарлари кўчирилган. Аҳамиятли жиҳати шундаки, Қўлёзмалар фондида Аҳмад Табибий “Мунис-ул-ушшоқ” девонининг иккита қўлёзмаси мавжуд. Фонддаги манбаларни ўрганиш натижалари ҳозирча Табибий “Ҳайрат-ул-ушшоқ” девонининг ягона тўлиқ қўлёзмаси №3460 инвентар рақамли манба эканини кўрсатади.

Ушбу қўлёзма манбада жами 434та ғазалга рақам қўйилган. Аслида ғазаллар

⁵“Ҳайрат-ул-ушшоқ” девони шу пайтгача шоир ижоди билан боғлиқ маълумотларда “Ҳайрат-ул-ошиқин” тарзида номланиб келинган. 3460 инвентар рақамли қўлёзма “Икиланчи девони Табибий туркий мусаммо ба Ҳайрат-ул-ошиқин” тарзида котиб томонидан сарлавҳаланган. Эҳтимол, шу сабабли девон “Ҳайрат-ул-ошиқин” деб номланиб келинган. Бироқ Табибий ўзининг “Мунис-ул-ушшоқ” девони дебocasида ушбу девонини “Ҳайрат-ул-ушшоқ” тарзида келтиради.

Шермуҳаммад АМОНОВ

сони бундан кўпроқ. Яъни ҳошияларда ҳам Табибий қаламига мансуб кўплаб ғазаллар кўчирилган бўлиб, ғазалларни рақамлашда булар эътиборга олинмаган. Яъни қўлёзманинг 2⁶-саҳифасидан 56⁶-саҳифаларгача бўлган ҳошияларда 54та ғазал кўчирилган. 56⁶-саҳифадан сўнг битта варақ кўшиб қўйилган. Бу варақда ҳам бир ғазал кўчирилган бўлиб, негадир, у рақамланмай кетилган. Қўлёзманинг 58^а-саҳифасидан 114⁶-саҳифасигача бўлган ҳошияларда 69та ғазал кўчирилган. 117⁶-саҳифадан 138^а-саҳифалар ҳошиясида эса 47та ғазал кўчирилган. Юқорида таъкидланганидек, рақамланган ғазаллар 434 та бўлиб, битта рақамланмаган ғазал билан улар сони 435та. Ҳошияларда 170та ғазал кўчирилгани эътиборга олинса, девондаги ғазалларнинг адади 605та экани аниқлашади. Қўлёзманинг 138⁶-саҳифасида ғазаллар яқунланади. Шу саҳифада “Мустазоди Табибий” сарлавҳаси билан шоирнинг 5та мустазоди келтирилган. Мустазодлар 138⁶ – 139⁶-саҳифаларда ва шу саҳифалар ҳошиясида ёзилган.

139⁶-саҳифанинг охири 140^а-саҳифанинг бошидан “Мураббаъи Табибий” сарлавҳаси билан шоирнинг 4та мураббаъ шеъри бошланади. Мураббаъларнинг биринчиси етти банд бўлиб, қолган иккинчи, учинчи ва тўртинчи мураббаълар ўн бир банддан иборат. Мураббаълар 142⁶-саҳифада яқунланади. 143^а-саҳифадан мухаммаслар бошланган.

Таъкидлаш керакки, Аҳмад Табибий ижодида “мухаммас” алоҳида бир мавзу, алоҳида бир тадқиқот бўла олади. Сабаби адабиётимиз тарихида ҳеч бир ижодкор Табибий сингари саксондан ортиқ ижодкор ғазалларига мухаммас боғламаган бўлса керак. Ушбу қўлёзма девонда Табибийнинг Лутфий, Навоий, Хусайний, Фузулий, Мунис, Огаҳий каби машҳур шоирлар қаторида ижоди бизга унчалик таниш бўлмаган Улвий, Нафъий, Насиб, Ғарибий, Боқий, Авний, Ноилий, Лайло, Зевар, Фитнат, Шамъий, Моҳир, Муҳибий, Сомий, Қуддусий, Адлий каби 80 та ижодкор ғазалларига боғлаган мухаммаслари келтирилган.

193^а-саҳифадан “мусаддасоти Табибий” бошланиб, улар 199^а–200^а – саҳифаларда шоирнинг ўз ғазалларига боғлаган иккита мусаддаси билан яқунланади.

Қўлёзманинг 200⁶-саҳифасидан Табибийнинг мусамман шеърлари кўчирилиб, мусамманлар 205⁶-саҳифада тугайди. Мусамманлар жами бешта. 205⁶-саҳифадан шоирнинг таржеъбанд шеърлари бошланиб, улар 213⁶-саҳифада яқунланади. Таржеъбандлар сони ҳам бештани ташкил этади.

213⁶-саҳифадан “маснавийи соқийномаи Табибий” бошланиб, 220^а-саҳифагача бешта соқийнома кўчирилган. Қўлёзманинг шу саҳифасидан рубоийлар бошланади. 235⁶-саҳифагача 201та рубоийга рақам қўйиб кўчирилган. Бироқ рубоийлар сони 202 тани ташкил этади. Яъни 220⁶-саҳифа ҳошиясида ҳам бир рубоий кўчирилган бўлиб, у рақамланмаган.

Қўлёзманинг 235⁶-саҳифасидан 244^а-саҳифасигача 75та рақамланган қитъа кўчирилган. Аслида қитъалар сони 77 та, яъни 236⁶ - саҳифа ҳошиясида ҳам иккита 5 байтли қитъа кўчирилган бўлиб, улар рақамланмаган. Қўлёзмадаги Табибий қитъаларининг ҳажми икки, уч, тўрт, беш, олти ва етти байтли шеърлардан таркиб топган.

244^а-саҳифада “Баҳри тавил Табибий”, 244⁶-саҳифада эса 29 байтли “қасидан Табибий” кўчирилган.

Ушбу қўлёзма манба тўрт қисмдан таркиб топган. Манбанинг “Ҳайрату-л-

Аҳмад Табибийнинг туркий девонлари

ушшоқ” қисми, яъни биринчи қисм 245^а-саҳифада яқунланади. Қўлёманинг биринчи қисми саҳифаларида пойгир қўйилмаган.

Қўлёманинг иккинчи қисми 246^а-саҳифадан бошланади. Иккинчи қисмда биринчи қисмдан фарқли ўлароқ, саҳифаларда пойгирлар бериб борилган. 246^б-саҳифада “Басмала” ёзилиб, ундан сўнг, қизил сиёҳда “Нозир Манзур Табибий” дея сарлавҳа қўйилган шеърини матн бошланади. Бу Табибий қаламига мансуб “Нозир ва Манзур” достони матни бўлиб, матн:

*Зиҳи кавнайн аро ҳар буду нобуд,
Бориси қудратингдин бўлди мавжуд,* – тарзида бошланади.

Достон матни 284^б-саҳифада яқунланади.

285^а–326^б-саҳифалар қўлёманинг учинчи қисми ҳисобланади. Қўлёманинг 327^а-саҳифасидан тўртинчи қисм бошланади. Ушбу саҳифадан Табибий ижодига мансуб 32та ғазал ва бир маснавий кўчирилган бўлиб, қўлёмна 335^а-саҳифада яқунланади.

Агар Аҳмад Табибий лирик мероси жанрига кўра тасниф этилса, шоир ижодида ғазал, фард, рубоий, китъа, туюқ, чистон, таърих, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ, муашшар, қасида, таржеъбанд, мустазод, даҳнома, соқийнома, ширу шакар, варсоқи (бармоқ вазнидаги тўртликлар), баҳри тавил каби намуналар борлиги аён бўлади. Бу эса шоир ижоди кенг кўламли тадқиқотлар учун объект бўла олишини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, Аҳмад Табибий ижодий мероси ҳалигача тўлиқ илмий тадқиқ этилгани йўқ. Шоирнинг санокли шеърлари ҳамда “Вомиқ ва Азро” достони қисқартирилиб нашр этилган. Табибийнинг бутун бошли девонларини нашрга тайёрлаш, шу асосда, шоир ижодининг миллий адабиётимиз тарихида тутган ўрнини белгилаш ечимини кутаётган илмий муаммо саналади.